

УДК 81.272

МРНТИ 16.21.27

DOI 10.48371/PHILS.2021.63.4.002

ТІЛ ДАМУЫН АЙМАҚТЫҚ ТҰРҒЫДАН ЗЕРТТЕУДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

*Абасилов А.М.¹

¹филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а., Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Қызылорда, Қазақстан

¹e-mail:aman_abasilov@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-4660-454X>

Аңдатпа. Мақалада тілдің дамуын аймақтық тұрғыдан зерттеудің әлеуметтік лингвистикалық негіздемесі, зерттеудің әдіс-тәсілдері, аймақтардағы тілдің дамуына әсер ететін факторлар, осы бағыттағы түрлі ғылыми еңбектерді саралау арқылы қарастырылған. Мақаланың мақсаты – әлеуметтік лингвистиканың негізгі мәселелерінің бірі ретінде көптілді қоғамдағы тілдердің дамуын зерттеудің теориялық негіздерін анықтау. Зерттеудің ғылыми-тәжірибелік маңыздылығы қазіргі Қазақстан аумағын әлеуметтік-лингвистикалық аймақтарға бөлуде және әрбір аймақтың тілдік жағдайына қарай мемлекеттік тіл мен басқа да тілдерді дамыту механизмін әзірлеуде жатыр.

Тілдердің дамуын аймақтық аспектіде зерттеу әдіснамасы жалпы елдегі тіл саясаты, тілді жоспарлау және тіл құрылысын реттеу мәселелері бойынша белгілі шетелдік және отандық ғалымдардың зерттеулеріне негізделген. Мақалада елімізде ғылыми негізделген тіл саясатын жүргізу мәселесі лингвистикалық ғылыми ортада қызығушылық тудырғанымен, оның мемлекеттік және саяси ортада әлі толық жүзеге асырылмағаны атап өтілген.

«Әлеуметтік лингвистикалық аймақ» терминін ғылыми айналымға енгізу тілдік ахуалдың нақтырақ әлеуметтік лингвистикалық мониторингіне, әр аймақта мемлекеттік және басқа да тілдерді дамыту тетіктерін дамытуға ықпал етеді.

Зерттеу нәтижелерінің практикалық маңыздылығы оларды университет тәжірибесінде әлеуметтік лингвистика, тіл теориясы бойынша лекциялар мен семинарлар өткізу кезінде, сондай-ақ тіл саясаты мәселелерімен айналысатын мамандары, мемлекеттік және басқа тілдерді дамытуға арналған бағдарламаларды әзірлеп, ҚР аймақтарында жүзеге асыратын мемлекеттік және жергілікті билік органдарының қызметкерлері қолдануында.

Сонымен, көптілді қоғамдағы тілдің даму тарихын ескере отырып, басқа мемлекеттердегі тілдердің даму тәжірибесіне сүйене отырып, Қазақстанның аймақтары үшін тілдерді реттеудің әлеуметтік лингвистикалық тетіктерін және ғылыми-практикалық ұсыныстарды теориялық тұрғыдан негіздеу және әзірлеу қажет.

* Мақала 2020-2022 жылдарға арналған ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық жобалар бойынша гранттық қаржыландыру аясында жазылды. Зерттеуді Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды (AP08956367 гранты).

Тірек сөздер: тіл дамуы, әлеуметтік лингвистика, тілдік ахуал, әлеуметтік лингвистикалық аймақ, зерттеу әдістері, тіл дамуына әсер ететін факторлар, тіл саясаты.

Негізгі ережелер

Бүгінгі таңда тілдік құбылыстар пәнаралық сипаттағы зерттеуді қажет етеді. Осы тұрғыдан алғанда лингвистикалық пәндердің ішінде әлеуметтік лингвистика әртүрлі гуманитарлық ғылымдардың: әлеуметтану, психология,

философия, саясаттану және лингвистиканың жетістіктерін өзіне қабылдап байланыстыра алады. Осындай бірлікте қарастырғанда ғана адам зерттеушінің басты назарына ілігеді. Сонда ғана біз адам қажеттіліктерін, мүдделері мен тәжірибесін есепке алатын ғылымның заманауи талаптарына жақындаймыз.

Қазіргі ғылыми ойдың дамуындағы антропоцентрлік тенденция, сондай-ақ тілге деген танымдық көзқарас адамға белгілі бір тіл мен мәдениеттің тұтынушысы ретінде қарауға әкеледі. Бұл экспансионизм принципімен, яғни өзге ғылымдармен тығыз байланыста болуға кең жол ашады [1, 208-210]

Кіріспе

Тіл дамытуды аймақтық тұрғыдан жоспарлуды зерттеу тек лингвистикалық емес, сонымен қатар экстралингвистикалық факторлармен де байланысты. Қазіргі әлеуметтік лингвистикалық зерттеулер үшін тақырыптың өзектілігі микро- және макросоциолінгвистика мәселелерін шешу қажеттілігімен анықталады. Басқаша айтқанда, адамдардың әртүрлі жағдаяттарда жеке бір тілді не оның қосымша жүйелерін таңдау мен қолдану тәртібін зерттеу және тілдік байланыстарды қарастыру проблемаларын шешу жатады. Бұл тақырыптың аймақтану үшін қажеттігі қазіргі жағдайда халықтың әлеуметтік-мәдени шындыққа бейімделуінің негізгі көрсеткіші болып табылатын тілді зерттеу керектігінен көрінеді.

Жұмыстың жаңалығы, ең алдымен, зерттелетін материалынан – Қазақстанның геосаяси кеңістігінің құрамындағы оңтүстік, солтүстік, батыс, шығыс және орталық аймағындағы әлеуметтік лингвистикалық үдерістерден көрінеді. Қазақстанның осы аталған аймақтары жекелей сөз болғанымен тұтастай әлі әлеуметтік лингвистикалық тұрғыдан зерттелген жоқ.

Қазіргі кездегі Қазақстанды әлеуметтік лингвистикалық аймақтарға бөліп, әр аймақтың тілдік ахуалына қарай мемлекеттік тіл мен өзге тілдерді дамытудың тетігін жасау, сол арқылы тұтастай ел аумағындағы тілдік құрылысты жоспарлау мен реттеу, яғни ғылыми негізделген тіл саясатын жүргізу лингвистикалық ғылыми ортада қызығушылық туғызғанмен, мемлекеттік және саяси ортада іске асуы қолға алынған жоқ. Сондықтан бізге әр деңгейдегі мемлекеттік қызметкерлердің, депутаттардың, саясаткерлердің, назарын аударатын мәселелерді: әр аймақтағы этникалық топтардың сандық, әлеуметтік жағдайы, географиялық таралуы, көші-қон үдерістері, қазіргі көпэтносты Қазақстан мен жаһандану әлемінде маңызды орынға шығып отырған аймақ тұрғындардың өмір сүру жағдайлары мен мәдениеттердің әр алуандығы (азиялық пен еуропалық, оңтүстік пен солтүстік, батыс пен шығыс, қала мен ауыл, жат жұрттық және жергілікті), ондағы тұрақтылық факторы, қазақ және өзге этнос тілдерінің қолдану салаларының сипаты және олардың әртүрлі өмір салаларындағы қызметі, қостілділік, көптілділік түрлері т.б. мұқият зерттеуді қажет етеді.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Аймақты социолингвистикалық талдауының негізгі бірлігі деп ғылыми әдебиеттерде тілдік ахуал, әлеуметтік-коммуникативті жүйе, коммуникативті орта және көпэтносты тілдік кеңістікті айтады. Осыларға жекелей тоқталып өтейік.

Тілдік ахуал белгілі бір аймақтың, саяси-аумақтық бірлестіктің немесе мемлекеттің шекараларында белгілі бір қоғамға (этникалық және көп этникалық қауымдастыққа) қызмет ететін тілдік құрылымдардың, яғни тілдер мен олардың ішкі кіші жүйелерінің жиынтығы ретінде анықталады. Тілдік ахуалдың типологиялық белгілеріне мыналар жатады: 1) тілдік ахуалды құрайтын тілдік түзілімдердің саны, яғни оның тілдік әртүрлілігінің дәрежесі; 2) тілдік ахуалды құрайтын этникалық тілдік түзілімдердің саны, яғни этно-тілдік әртүрлілік дәрежесі; 3) әрбір тілде сөйлейтін халықтың пайызы, яғни тілдік ахуалды құрайтын тілдердің салыстырмалы демографиялық қуаты; 4) мұндай функциялардың жалпы санына қатысты әр тіл орындайтын коммуникативті функциялардың саны, яғни тілдік ахуалды құрайтын тілдік құрылымдардың салыстырмалы коммуникативті күші; 5) тілдердің заңды мәртебесі; 6) тілдік ахуалды құрайтын тілдердің генетикалық жақындық дәрежесі; 7) белгілі бір тілдік ахуалда беделді тілдің этникалық тамыры: ол автохрон тілдерінің бірі, яғни байырғы халықтың бір бөлігі үшін ана тілі ме, әлде импортталған тіл ме; 8) қоғамның бірге өмір сүретін тілдердің беделін бағалауы [2, 101-102]. Сол сияқты тілдік ахуал ұғымын талқылауда әлеуметтік лингвистикалық мәселелер бойынша біршама кеңірек ақпараттар Л.И.Антропова мен Т.Б.Крючковалардың еңбектерінде берілген [3]; [4].

А.Д. Швейцер осы топ қолданатын тілдік жүйелер мен ішкі жүйелердің барлық жиынтығын қамтитын әлеуметтік-коммуникативтік жүйені негізге алады және тұжырымдаманы кеңейтеді. Л.Б.Никольский тілдік ахуалды түсінуге тек әлеуметтік-функционалды бөлуді ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік-коммуникативтік жүйелер мен олардың компоненттерінің (ішкі жүйелердің) иерархиясын [5, 131-145]; [6, 101] қосады.

Әлеуметтік-коммуникативті жүйеге белгілі бір қоғамда қолданылатын және бір-бірімен функционалды толықтыру қатынастарында орналасқан кодтар мен қосалқы кодтардың жиынтығы жатады. А.Д. Швейцер бұл тұжырымдаманың функционалды аспектісін ерекше атап өтеді.

Әлеуметтік-коммуникативтік жүйе және тілдік ахуал ұғымдарын салыстыра отырып, В.И. Беликов пен Л.П. Крысин әлеуметтік-коммуникативтік жүйенің компоненттері бір-бірімен белгілі бір функционалдық қатынастарда болып тілдік ахуалды қалыптастырады. Тілдік ахуал - бұл белгілі бір кезеңдегі әлеуметтік-коммуникативтік жүйенің сипаттамасы [7, 25-27]. Тілдік ахуалды анықтауда уақыт факторын нақтылау өте маңызды [8, 72].

А.Д. Швейцер тілдің лингвистикалық жағдайының типологиясын құра алатын негізгі параметрлерге тілдің не оның диалектісінің әлеуметтік мәртебесін (статусын), яғни қоғамда атқаратын қызметін жағынан өзге тілдер ішінде алатын орнын жатқызады. Ол әр тілдік жүйенің немесе оның ішкі

жүйесінің әлеуметтік-коммуникативтік рөлін, «символдық» функцияларын қамтиды [5, 131-145].

Талқылау

Әлеуметтік лингвистика дамыған сайын көптеген фактілерді түсіндіру тереңдей түседі және көп өзгерістерге ұшырайды. Сөйтіп тілдік ахуалды талдау жана әдіспен түсіндіріледі. А.И.Кузнецова қазіргі уақытта елдің белгілі бір аймағының тілдік ахуалын сипаттағанда, бірқатар әлеуметтік және демографиялық факторлар мен өз ұлтының тілінің ана тілі ретінде танылуының арасында нақты байланыс бар екенін атап көрсетеді [9, 28-29]. Тілдік ахуалды тек мемлекет шекараларында ғана емес, сонымен қатар арнайы мәдени аймақтардың (полигондардың) шекараларында да сипаттауға болады. В.А.Виноградов, А.И.Коваль және В.Я.Порхомовский өз зерттеулерінде әлеуметтік топ және этникалық қауымдастық ұғымдарына сәйкес келмейтін коммуникативті ортаның негізгі және бастапқы тұжырымдамасын жасайды. Коммуникативті ортаның әлеуметтік топтан айырмашылығы - бұл негізгі этнотілдік сипаттамалары бар халықтың бір бөлігі. Бірақ этникалық қауымдастықтан айырмашылығы, коммуникативті ортаны анықтауда оның этникалық гетерогенділігіне ешқандай шектеулер енгізілмейді, осылайша оның мәдени және тілдік біркелкілігі жоғалады. Коммуникативті ортаның шекаралары белгілі бір этникалық қауымдастықтың шекаралары да, тілдің таралу шекаралары да емес, коммуникативті орта елдің немесе географиялық аймақтың жалпы көрінісін құрайтын белгілі бір аймақтарға тән ішкі коммуникативті байланыстардың қарқындылық деңгейімен ғана ерекшеленеді [10, 9-11].

М.М.Бауэр зерттеуінде аймақтың көпэтникалық тілдік кеңістігі ұғымы жаңа этнодемографиялық және геосаяси жағдайларға байланысты қарқынды өзгертін өзара байланысты белгілер мен сипаттамалардың жиынтығында аймақтық жүйелік-семантикалық өріс ретінде түсіндіреді. Аймақтық жүйелік-семантикалық өріс, автордың пікірінше, байырғы тілдер, диаспора тілдері және иммигрант тілдері. Бұл полилингвизм, титулдық ұлттың тілі - орыс тілінің айқын үстемдігі және басқа ұлттық тілдердің «аралда» сақталуынан байқалады [11, 14-15].

Полиэтникалық аймақтың коммуникативтік кеңістігі ұғымына Л.Ф.Карелина жалпы кеңістіктіктегі мәдениетте қалыптасқан (және қалыптасатын) лингвомәдени сипаттағы белгілер жиынтығы түсінілетін полилингвалды мәдениет феноменін жатқызады [12, 12].

Нәтижелер

Біздің зерттеуіміздің мақсаты үшін де маңызды деп алдымен этникалық, тілдік және мәдени факторды ерекше атап өту керек, алайда әлеуметтік сипаттамалар да белгілі бір дәрежеде қажеттілік санатына енеді. Сондықтан біз үшін «әлеуметтік лингвистикалық портрет» ұғымы өзекті болып табылады, онда аймақтың тілдік ахуалын сипаттауға кешенді тәсіл аясына ұжымдық және жекелік бастаулар біріктіріледі.

Зерттеліп отырған аймақтың жалпы (ұжымдық) ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік беретін кешенді әлеуметтік-лингвистикалық портрет өлшемдеріне аймақтың сипаттамасын келесі параметрлерге жатқызуға болады:

1. Халқы, оның ұлттық және этникалық құрамы. Аймақ халқы және оның ұлттық құрамы. Этникалық топтар бойынша халықтың динамикасы және оның себептері. Этносаралық некелер (Деректер көздері: халық санағы нәтижелері, жергілікті статистика.)

2. Аймақтағы этникалық топтардың тілдері. Тілдер, олардың құрамы. Тілде сөйлейтіндердің, түсінетіндердің, оқитындардың саны. Тілдерді меңгеру дәрежесі. Тілді сақтау бойынша іс-шаралар (клубтар, үйірмелер, курстар, газеттер, әдебиет, бұқаралық ақпарат құралдары). Тілдердің қызмет етуі. Тілдік коммуникация формалары (ауызша, жазбаша, аудиовизуалды). Коммуниканттардың өзара әрекеттесу сипаты (жеке (тұлғааралық), жеке-топтық, топтар арасындағы, әлеуметтік, ұлтаралық (халықаралық)). Тілдік коммуникация типтері (диалог, монолог) (Деректер көздері: халық санақтардың нәтижелері; сауалнама, сұхбат.)

3. Тілдерді сақтау мен дамытудың жеке ұйымдары (ұлттық-мәдени орталықтар): орталық қашан құрылды, оның міндеттері қандай, нақты іс-шаралар (Деректер көздері: орталық жетекшілерімен сұхбаттасу).

4. Тіл дамуын мемлекеттік реттеу. Этникалық топтардың тілі мен мәдениетін сақтау мәселесі бойынша өңірлік үкіметтің саясаты. Бұқаралық ақпарат құралдарына талдау жасау (Деректер көздері: аймақтағы үкімет өкілдерімен сұхбат, бұқаралық ақпарат құралдарының жарияланымдарын талдау нәтижелері.)

М.В.Дьячков жеке деңгейде кез келген тілді меңгерудің әлеуметтік маңызы жоқ екенін айтады. Осылайша, анықтама бойынша, тілдік ұжым этникалық емес категория болып табылады (ол әртүрлі этникалық топтарға жататын адамдардан тұруы мүмкін), бірақ лингвистикалық-мәдени (өйткені екі, үш және т.б. тілді білетін адамдар белгілі бір дәрежеде сәйкес мәдениеттің элементтерімен таныс болады). Біртұтас тілдік топты құрмайтын әртүрлі этникалық қоғамдарда байланыс барлығына ортақ делдалдық тіл арқылы жүзеге асырылады. Бірінші және екінші жағдайлардың (бір тілдік топ — бірнеше тілдік топтар) арасындағы айырмашылық келесідей: бірінші жағдайда адамдар бірдей тілдерді біледі, екіншісінде олар әртүрлі тілдерді және олардың әртүрлі санын біледі, бірақ бұл тілдердің бірі барлығына ортақ. Бірінші жағдайда көптілді, екінші жағдайда көптілді қоғам қалыптасады [13, 5].

Жеке ерекшеліктерді анықтауға мүмкіндік беретін Қазақстан аймақтарының кешенді социоллингвистикалық портретінің критерийлеріне келесі параметрлермен аймақтың сипаттамасын жатқызуға болады:

1. Кіші этникалық топтың тілдік ортасы.

2. Аймақта ана тілін білу (үйрену) қажеттілігі.

Е.Ю.Протасованың пікірінше, эмигранттың өзін-өзі қабылдауына оның әлеуметтік-тілдік ортасына байланысты факторлар әсер етеді: қоршаған орта

тілі (бұл ана тілінің диалектісі ме? толығымен бейтаныс тіл? бұл беделді тіл ме? ол қоныс аударғанға дейін алдын-ала зерттелді ме? бұл тіл бойынша қандай оқулықтар мен оқу құралдары, әдебиеттер бар?); эмиграцияға дайындық (адамның екінші тілді үйрену дағдысы бар ма? басқа тілдер қандай? оны не күтіп тұрғанын қаншалықты елестетеді? сіздің көз алдыңызда сәтті интеграция мысалдары бар ма? ол тілді үйренуге және интеграцияға қаншалықты негізделген?); қоныс аудару жасы (екінші тілді меңгеру процесі әр түрлі жаста әр түрлі болады); отбасы мүшелерінің құрамы (бүкіл отбасы интеграциясының сәттілігі оның жеке мүшелерінің әрекеттеріне қаншалықты байланысты? саналы түрде меңгерілген ма? кім көп, қай тілде жүреді, отбасыдағы қарым-қатынас?); қабылдаушы қоғамның өміріне қатысу мүмкіндіктері; үйдегі жағдай (немесе адам көшіп келген жерде); мінез, темперамент, тұлға түрі, проблемаларды шешуге шоғырлану қабілеті, автодидактика қабілеті [14, 147-148]. Сондықтан белгілер «тілдік орта» және «тілді білу/үйрену қажеттілігі (мотивация)» басқа этникалық топтың тасымалдаушысын бейімдеуде, яғни аймақтың социолингвистикалық портреті құрылымында өте маңызды.

Аймақты әлеуметтік-лингвистикалық тұрғыдан зерттеуде сауалнама, сараптамалық сауалнама, сұхбат, биографиялық әдіс, контент-талдау әдісі және таза лингвистикалық әдістер болады.

Социолингвистикалық материалды алу әдістерінің бірі - сауалнама. Мұнда аймақтағы этникалық топ өкілдеріне сауалнама жүргізді, бұл аймақтағы әлеуметтік, коммуникативтік және лингвистикалық факторларға талдау жасауға мүмкіндік береді. Социолингвистикада әлеуметтік, коммуникативтік және тілдік жағдайлар ерекшеленеді, олардың жиынтығы қоғамдастықтың, республиканың немесе мемлекеттің тілдік өмірін анықтайды [15, 36-37]. Сондықтан сауалнамаға бірнеше параметрлерді қамтитын сұрақтар енгізіледі: параметрлердің бірінші тобы сұхбат алушылардың әлеуметтік сипаттамаларын анықтауға мүмкіндік береді; екінші топ осы тілдік тұлға кеңістігінде тілдің жұмыс істеуімен байланысты; үшінші топ осы аймақтағы белгілі бір этникалық топтарда тілдің өміршеңдігін болжау жолдарын анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен параметрлердің бірінші тобының сұрақтары туған жері мен жылы, эмиграция және иммиграция, жұмыс орны мен лауазымы, Отбасылық жағдайы және аймақтан кету ниеті туралы ақпаратты талдауды қамтиды. Екінші топтың сұрақтары сұхбат алушының балалық шағында сөйлейтін, жұмыста сөйлейтін, балалармен және жұбайымен/жұбайымен қарым-қатынас жасайтын, респондент қай тілде ойлайды, қай тілде түсінеді, қай тілде оқиды және т. б. тілдер туралы мәліметтерді талдауға мүмкіндік береді.

Белгілі бір этникалық топтың осы аймақтағы тілінің өміршеңдігін болжау үшінші топтың сұрақтарына — ертегілерді оқу, ана тіліндегі өлеңдер, радио және теледидар хабарларына қызығушылықтың болуы туралы сұрақтарға жауаптарды ескере отырып жүзеге асырылуы мүмкін. Сонымен қатар, осы типтегі алғашқы зерттеулерде тілдік тұлғаның кеңістігінде әлеуметтік-мәдени антропонимдік өлшем енгізілді: респонденттер балаларына

кандай атаулар беруді жоспарлап отырғаны, осы атаулардың этимологиясы кандай екендігі туралы ақпарат талданады. Алғашқы бақылаулар көрсеткендей, осы ұлттың төлқұжатында жазылған атау көбінесе қарым-қатынаста қазақ тіліне ауыстырылады. Атауларды орыстандырудың бұл фактісі сауалнама парағында жазылуы керек.

Өңірдегі әлеуметтік-лингвистикалық ахуалға кәсіби баға алу үшін ұлттық-мәдени орталықтар басшыларына сараптамалық сауалнама жүргізу ұсынылады. Сарапшыларға ұсынылатын мәселелер мынадай тақырыптық салаларға қатысты болды: 1) ұлттық-мәдени орталықтың құрылу мақсаты, міндеттері мен себептері; 2) мемлекеттік және аймақтық тіл саясатын бағалау. Сараптамалық сауалнаманың тұжырымдарын қолданудағы шектеулерді ескеру қажет [16, 489].

Ұлттық-мәдени орталықтардың басшылары аймақтағы ұлттық тілдік мәселелерді шешу жолында ресми және орташа көзқарасты білдіреді. Белгілі бір субъективизмді жою үшін этникалық топтар, ұлттық-мәдени орталықтардың жетекшілері емес ақпарат берушілерге аймақтық ұлттық және тіл саясатын бағалау туралы сұрақтар ұсынылады

Сұхбат әдістемесі және оның типологиясы әлеуметтанулық әдебиеттерде және журналистика негіздері бойынша оқулықтарда егжей-тегжейлі сипатталған (мысалы, қараңыз: [17, 415-448]) Мысалы, журналистикада биографиялық сұхбаттың бірнеше түрі қолданылады: әңгімелесушіге белгілі бір тақырыпқа бірден жақындауға көмектесетін лейтмотив; әңгімелесушіден өз өмірінің тарихын егжей-тегжейлі айтуды сұраған кезде әңгімелеу; ашық, онда журналист «тыңдаушы» ролін алады және әңгіме немесе сұхбат қатаң анықталған тақырып төңірегінде құрылған кезде назар аударады [18,103].

Сұхбат беруші сұхбат жоспарын жеткілікті түрде еркін пайдаланады және бәрі респондентке байланысты болған кезде бейресми сұхбат әдісі егжей-тегжейлі көрсетіледі. Алынған материалды талдау кезінде ғалым сапалы мазмұнды талдауды қолданады және басым тақырыптарды анықтайды, ал мазмұнды талдау бірлігі «мағыналы пікір» деп санайды. Сонымен қатар автор балама пікірлердің сипатын қорытындылайды және қай жерде орынды болса, автордың ұстанымын анықтайды [19, 17-19].

Аймақтың тілдік ахуалын зерттеу брысында сұхбат алушының өзі қарастырғысы келетін ақпаратты өзі анықтайды да оны сұхбат берушіге тақырыптық түрде жібереді. Сұхбат барысында аймақта болатын бейсаналық ассоциялардың, сезімдердің, ой-пікірлердің вербализациясы жүреді, бейнелер нақтыланады. Адам осылайша өзінің жеке көзқарастарын нақтылайды. кейде оны қайта анықтап толықтыруы да мүмкін [14,33].

Сұхбат әлеуметтанудағы «жағдайды талдау» (casestudy) немесе «биографиялық әдіс» деп аталатын әдістің құрамдас бөлігі болып табылады. [16, 54-59]; [20, 63-82]. Бұл әдіс аймақтың тілдік ахуалын зерттеу үшін өте қажет, өйткені ол жеке адам санасы мен оның өзін-өзі тануды талдауға көмектеседі және ұжымдық, сондай-ақ жекелік көзқарастарыды біріктіріп, кеңірек социоллингвистикалық талдау жасауға мүмкіндік береді. Сонымен

катар «биографиялық әдіс» зерттеушінің стандартты емес немесе «жалпы көпшіліктің ойымен қабылданған перспективалардан ауытқуды» түсіну мүмкіндігін арттырады [20, 67].

Биографиялық әдіс тілдік биография сияқты әлеуметтік лингвистикалық сипаттаманың түріне жүгінуге мүмкіндік берді.

Осы айтылғандармен қоса кез келген әкімшілік-аумақтың белгілі-бір уақыт кеңістігіндегі тілдік ахуалы қарастырғанда оған әсер етуші әлеуметтік факторларға назар аудару қажет. Ел-елде немесе бір елдің өз ішіндегі түрлі бөліктеріндегі тілдік ахуалға екі түрлі сипаттағы факторлар ықпал етеді. Оның біріншісі – объективті факторлар да, екінші – субъективті факторлар деп аталады. Бұлардың қайсысы объективті, қайсысы субъективті факторларға жатады дегенге келсек, алғашқысына адам санасынан тысқары әсер ететіндері жатқызамыз да, соңғысына адамның саналы қызметімен байланысты болатындарды айтамыз. Демек республикамыздағы жоғарыда атап өткен аймақтарда тіл дамытуды жоспарлау мен реттеуде осы факторлар негізгі қағидат ретінде алынуы қажет. Бұл факторларды жеке-жеке бөліп сөз етер болсақ, олар мынадай:

Объективті сипаттағы факторлар:

1.Тарихи фактор. Этностардың сол аумақта қоныстану ұзақтығы, материалды және рухани мәдениеттерінің бірлігі немесе өзгешелігі т.б..

2.Географиялық фактор. Елдің немесе оның жекелеген бөлігінің физика-географиялық бет-бейнесі, өзге елдермен, жекелеген аймақтармен өзара тілдік қатынаста болуға ықпал ететін кедергілерінің барлығы не жоқтығы. Ел, аймақ аумағында қоныстанған этностардың сипаты, сол аумақтағы тілдердің не олардың өміп сүру формаларының таралу деңгейі және геосаяси жағдайы т.б..

3.Уақыт факторы. Елдің немесе аймақтың белгілі кезеңдеріндегі тілдік ахуалының сипаты.

4.Этникалық фактор. Тіл – этностың лингвистикалық белгісі. Сондықтан сол аймақтың әрбір этностың демографиялық жағдайы ескерілуі тиіс, яғни аймақтағы тұрғындар саны, этникалық құрамы, олардың жалпы ел, аймақ көлеміндегі барлық тұрғындар ішіндегі үлес салмағы т.б..

5.Лингвистикалық фактор. Аймақтағы тілдер саны, олардың өзара жақындық немесе алшақтық дәрежелері, тілдердің өмір сүру формаларының (әдеби тіл, диалекті т.б.) лингвистикалық тұрғыдан зерттелгендігі т.б..

6.Әлеуметтік лингвистикалық фактор. Ел аймақ көлеміндегі тілдік орта түрлері, біртілділік, қостілділік және көптілділік түрлері, оның компоненттері болып саналатын тілдер, сол аумақтағы күллі тіл атаулының қоғамдық қызмет ауқымы әрбір этнос өкілдерінің ана тілін және мемлекеттік тілді меңгеру дәрежелері т.б..

7.Демографиялық фактор. Әрбір этностың демографиялық үлесі, табиғи өсімі, миграциялық үдерісі, қоныстану тығыздығы, этностардың өз тілінде, яғни ана тілі, екінші тіл деңгейінде сөйлеушілер саны т.б..

8.Әлеуметтік фактор. Неке, отбасылардың этникалық құрамы, әлеуметтік рөлдері, әлеуметтік топтар мен жіктердің сөйлеу тілін таңдау тәжірибесінде ұлттық-сана сезім әсерінің барлығы немесе жоқтығы т.б..

Субъективті сипаттағы факторлар:

1.Әлеуметтік-психологиялық фактор. Этнос өкілдерінің өз тілінің жекелігін, даралығын жете түсіну деңгейі. Ел, аймақ тұрғындарының тілдік бағыт-бағдары, олардың мемлекеттік тілге көзқарасы т.б..

2.Педагогикалық (кадрлік) фактор. Ел, аймақ көлемінде мемлекеттік және басқа тілдерді оқытып-үйретуші кадрларды дайындау, тіл дамытудағы мемлекеттік іс-шараларды жүзеге асыруда бакалавриатта, магистратуада, докторантурада арнайы социолінгвист кадрларды даярлау т.б..

3.Саяси фактор немесе тіл саясаты. Тіл саясаты дегеніміз – мемлекет, қоғамдық ұйымдар тарапынан жүзеге асыратын қоғамдағы тілдік ахуалды өзгертуге немесе тұрақтандыруға бағытталған саяси, әлеуметтік және лингвистикалық шаралар жүйесі.

Осы аталған объективті және субъективті факторлар республикамыздың жергілікті жерлерінде әртүрлі аймақтарында түрлі дәрежеде өз ықпалын тигізіп отыр. Сондықтан олар әр аймақ бойынша талданып, зерттелуі тиіс.

«Аймақ» деген терминді біз Қазақстанның өз ішінде тіл дамыту ісін саналы түрде қолға алу және қажетті бақылау жүргізу тетігін жасау үшін ел аумағындағы түрлі дәрежеде қалыптасып отырған тілдік ахуалды топтастыру мақсатында қолданбақшымыз. Ол республикамызда өзіндік географиялық, экономикалық, геосаяси, лингвистикалық т.б. ерекшеліктерімен тарихи түзілген, тілдік ахуал түрлері өзара ұқсас болып келетін және бір-біріне жақын орналысқан, облыстық әкімшіліктен құралған ірі, жеке аумақтық бөлініс дегенді білдіреді. Міне, осындай тарихи-дәстүрлі және ғылыми қағидаттардың негізіне сүйене отырып, Қазақстан Республикасының шартты түрде мынадай бес тілдік аймаққа бөліп қарастырамыз:

Оңтүстік аймақ. Оған Алматы, Жамбыл, Қызылорда, Түркістан облыстары енеді.

Солтүстік аймақ. Оған Ақмола, Қостанай, Павлодар, Солтүстік Қазақстан облыстары жатады.

Шығыс аймақ. Бұл аймаққа Шығыс Қазақстан облысы қарайды.

Батыс аймақ. Ақтөбе, Атырау, Батыс Қазақстан және Маңғыстау облыстары жатады.

Орталық аймақ. Бұған Қарағанды облысы енеді.

Осы аймақтарға қоса республикамыздағы астаналық мәртебедегі Нұр-сұлтан қаласы және республикалық бағыныстағы Алматы мен Шымкент қалалары өз алдына жеке сөз етілуі тиіс [21].

Қорытынды

Қорыта айтқанда, республикамыздағы тіл проблемалары көптілділік ахуалымен шиеленіскен. Сондықтан тіл дамыту жұмысын саналы түрде қолға алу, оны нақтылы жоспарлау мен реттеудің тетігін жасауда елді аймақтарға топтастыру қажет. Елімізде тіл дамытуды жоспарлау мен реттеуде, оның ішінде қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретінде кезең-кезеңімен жүзеге асыруда аталған аймақтардағы объективті және субъективті факторлар басты назарға алынуы тиіс. Осы факторлар бірден бір негізгі қағидат ретінде алына отырып,

тіл дамытудың аймақтық бағдарламалары жасалуы тиіс, оны іске қосушы және қажетті бақылау жүргізуші аймақтық орталықтар құрылуы қажет.

ӘДЕБИЕТ

[1] Кубрякова Е. С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века (опыт парадигмального анализа) // Язык и наука конца 20 века: Сб. статей. М.: Издат. центр РГГУ, 1995. – С.144-238.

[2] Мечковская Н. Б. Социальная лингвистика: Пособие для студентов гуманитарных вузов и учащихся лицеев: 2-е изд., испр. –М.: Аспект Пресс, 2000. – 207 с.

[3] Антропова Л. И. Формы существования языка: социокультурно-коммуникативный подход: Монография. – Магнитогорск: ГОУ ВПО «МГТУ им. Г. И. Носова», 2005. –148 с

[4] Крючкова Т. Б. Развитие отечественной социолингвистики // Социолингвистика вчера и сегодня: Сб. обзоров / РАН. ИНИОН. Центр гуманитарных науч.-информ. исслед. отд. языкознания; Редкол.: Трошина Н.Н. (отв. ред.) и др. – М.: ИНИОН РАН, 2004. – С. 8-51.

[5] Швейцер А. Д. Современная социолингвистика: теория, проблемы, методы. –М.: Наука, 1976. – 176 с. 116.

[6] Швейцер А. Д., Никольский Л. Б. Введение в социолингвистику: для ин-тов и фак. иностр. яз. Учеб. пособие. М.: Высш. школа, 1978. – 216 с.

[7] Беликов В. И., Крысин Л. П. Социолингвистика: Учебник для вузов. М.: Рос. гос. гуманитарный ун-т, 2001. – 439 с.

[8] Боргоякова Т. Г. Социолингвистические процессы в республиках Южной Сибири. –Абакан: Изд-во Хакасского гос. ун-та им. Н. Ф. Катанова, 2002. –166 с

[9] Кузнецова А. И. Старые социолингвистические материалы и возможность их нового прочтения (к вопросу об изменении интерпретаций в социолингвистике)// Языки Российской Федерации и нового зарубежья: Статус и функции. –М.: Эдиториал УРСС, 2000. –С. 18-33

[10] Виноградов В. А., Коваль А. И., Порхомовский В. Я. Социолингвистическая типология: 2-е изд., испр. и доп. –М.: Издательство ЛКИ, 2008. – 136 с.

[11] Бауэр М. М. Трансформационные процессы полиэтнического языкового пространства Тюменской области: социолингвистический анализ: Автореф. канд. дис. –Кемерово, 2007. –28 с.

[12] Карелина Л. Ф. Специфика языковой деятельности украинской диаспоры в полиэтническом окружении в аспекте социолингвистической контактологии (на материале Тюменской области): Автореф. докт. дис. –Великий Новгород, 2006. –22 с

[13] Дьячков М. В. Социальная роль языков в многоэтнических обществах: Пособие для ун-тов и пед. ин-тов. –М.: Ин-т национ. проблем образования МС РФ, 1993. –115 с.

[14] Протасова Е. Ю. Финнороссы: жизнь и употребление языка. –СПб.: Златоуст, 2004. – 308 с

[15] Баскаков А. Н., Насырова О. Д. Языковые ситуации в тюркоязычных республиках Российской Федерации (краткий социолингвистический очерк) // Языки Российской Федерации и нового зарубежья: статус и функции. –М.: Эдиториал УРСС, 2000. – С. 34–129.

[16] Добренков В. И., Кравченко А. И. Методы социологического исследования: Учебник. –М.: ИНФРА-М, 2008. –768 с.

[17] Решение национально-языковых вопросов в современном мире / Под ред. акад. Е. П. Чельшева. –М.-СПб.: Златоуст, 2003. 464 с.

[18] Мельник Г. С. Общение в журналистике: секреты мастерства: 2-е изд., перераб. – СПб.: Питер, 2008. 235 с.

[19] Здравомыслов А. Г. Немцы о русских на пороге нового тысячелетия. Беседы в Германии: 22 экспертных интервью с представителями немецкой интеллектуальной элиты

о России — её настоящим, прошлом и будущем — контент-анализ и комментарии. —М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. 544 с.

[20] Девятко И. Ф. Методы социологического исследования: 3-е изд. — М.: КДУ, 2003. 296 с.

[21] Абасилов А. Мемлекеттік тіл: әлеуметтік лингвистикалық проблемалары, оларды аймақтық тұғыдан шешу жолдары. Монография. / А.Абасилов. — Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2021. — 191 бет.

REFERENCES

[1] Kubryakova E. S. Evolyuciya lingvisticheskikh idej vo vtoroj polovine XX veka (opyt paradigmalnogo analiza) // YAzyk i nauka konca 20 veka: Sb. statej. M.: Izdat. centr RGGU, 1995. — С.144-238. [In Rus.]

[2] Mechkovskaya N. B. Social'naya lingvistika: Posobie dlya studentov gumanit. vuzov i uchashchihsya liceev: 2-e izd., ispr. —М.: Aspekt Press, 2000. — 207 s. [In Rus.]

[3] Antropova L. I. Formy sushchestvovaniya yazyka: sociokul'turno-kommunikativnyj podhod: Monografiya. — Magnitogorsk: GOU VPO «MGU im. G. I. Nosova», 2005. —148 s [In Rus.]

[4] Kryuchkova T. B. Razvitie otechestvennoj sociolingvistiki // Sociolingvistika vchera i segodnya: Sb. obzorov / RAN. INION. Centr gumanit. nauch.-inform. issled. otd. yazykoznanija; Redkol.: Troshina N.N. (otv. red.) i dr. — М.: INION RAN, 2004. — S. 8-51. [In Rus.]

[5] SHvejcer A. D. Sovremennaya sociolingvistika: teoriya, problemy, metody. —М.: Nauka, 1976. — 176 s. 116. [In Rus.]

[6] SHvejcer A. D., Nikol'skij L. B. Vvedenie v sociolingvistiku: dlya in-tov i fak. inostr. yaz. Ucheb. posobie. M.: Vyssh. shkola, 1978. — 216 s. [In Rus.]

[7] Belikov V. I., Krysin L. P. Sociolingvistika: Uchebnik dlya vuzov. M.: Ros. gos. gumanit. un-t, 2001. — 439 s. [In Rus.]

[8] Borgoyakova T. G. Sociolingvisticheskie processy v respublikah YUzhnoj Sibiri. —Abakan: Izd-vo Hakasskogo gos. un-ta im. N. F. Katanova, 2002. —166 s [In Rus.]

[9] Kuznecova A. I. Starye sociolingvisticheskie materialy i vozmozhnost' ih novogo prochteniya (k voprosu ob izmenenii interpretacij v sociolingvistike)// YAzyki Rossijskoj 209 Federacii i novogo zarubezh'ya: Status i funkcii. —М.: Editorial URSS, 2000. —S. 18-33 [In Rus.]

[10] Vinogradov V. A., Koval' A. I., Porhomovskij V. YA. Sociolingvisticheskaya tipologiya: 2-e izd., ispr. i dop. —М.: Izdatel'stvo LKI, 2008. — 136 s. [In Rus.]

[11] Bauer M. M. Transformacionnye processy polietnicheskogo yazykovogo prostranstva Tyumenskoj oblasti: sociolingvisticheskij analiz: Avtoref. kand. dis. —Kemerovo, 2007. —28 s. [In Rus.]

[12] Karelina L. F. Specifika yazykovoj deyatel'nosti ukrainskoj diaspory v polietnicheskom okruzenii v aspekte sociolingvisticheskoy kontaktologii (na materiale Tyumenskoj oblasti): Avtoref. dokt. dis. —Velikij Novgorod, 2006. —22 s [In Rus.]

[13] D'yachkov M. V. Social'naya rol' yazykov v mnogoetnicheskikh obshchestvah: Posobie dlya un-tov i ped. in-tov. —М.: In-t nacion. problem obrazovaniya MS RF, 1993. —115 s. [In Rus.]

[14] Protasova E. YU. Finnorossy: zhizn' i upotreblenie yazyka. —SPb.: Zlatoust, 2004. — 308 s [In Rus.]

[15] Baskakov A. N., Nasyrova O. D. YAzykovye situacii v tyurkoyazychnyh respublikah Rossijskoj Federacii (kratkij sociolingvisticheskij ocherk) // YAzyki Rossijskoj Federacii i novogo zarubezh'ya: status i funkcii. —М.: Editorial URSS, 2000. — S. 34–129. [In Rus.]

[16] Dobren'kov V. I., Kravchenko A. I. Metody sociologicheskogo issledovaniya: Uchebnik. —М.: INFRA-M, 2008. —768 s. [In Rus.]

[17] Reshenie nacional'no-yazykovyh voprosov v sovremennom mire / Pod red. akad. E. P. CHelysheva. —М.-SPb.: Zlatoust, 2003. 464 s. [In Rus.]

[18] Mel'nik G. S. Obshchenie v zhurnalistike: sekrety masterstva: 2-e izd., pererab. — SPb.: Piter, 2008. 235 s. [In Rus.]

[19] Zdravomyslov A. G. Nemcy o russkikh na poroge novogo tysyacheletiya. Besedy v Germanii: 22 ekspertnyh interv'yuu s predstaviteliyami nemeckoj intellektual'noj elity o Rossii — eyo nastoyashchem, proshlom i budushchem — kontent-analiz i kommentarii. —M.: «Rossijskaya politicheskaya enciklopediya» (ROSSPEN), 2003. 544 s. [In Rus.]

[20] Devyatko I. F. Metody sociologicheskogo issledovaniya: 3-e izd. — M.: KDU, 2003. 296 s. [In Rus.]

[21] Abasilov A. Memlekettik til: әлемettik lingvistikalық problemalary, olardy аймақтық тұғыдан sheshu zholdary. Monografiya. / A.Abasilov. — Almaty: Memlekettik tildi damyту instituty, 2021. — 191 bet.[In Kaz.]

СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ЯЗЫКА В РЕГИОНАЛЬНОМ АСПЕКТЕ

*Абасилов А.М.¹

¹ кандидат филологических наук, и. о. ассоциированного профессора,
Кызылординский государственный университет имени Коркыт ата,
Кызылорда, Казахстан

¹e-mail:aman_abasilov@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-4660-454X>

Аннотация. В статье освещаются социолингвистическое обоснование регионального исследования развития языка, методы и подходы к исследованию, факторы, влияющие на развитие языка в регионах, путем анализа различных научных трудов данного направления.

Целью статьи является выявление теоретических основ изучения развития языков в полиязычном социуме как одной из основных проблем социолингвистики. Научная и практическая значимость исследования заключается в дифференциации территории современного Казахстана на социолингвистические зоны и разработке механизма развития государственного языка и других языков в зависимости от языковой ситуации каждого региона. Методология изучения развития языков в региональном аспекте базируется на исследованиях известных зарубежных и отечественных ученых по языковой политике, языковому планированию и регулированию языкового строительства на территории страны в целом. В статье отмечается, что, хотя проблема проведения в стране научно-обоснованной языковой политики вызвала интерес в лингвистической научной среде, в государственной и политической среде она еще не до конца реализована. Поэтому автор статьи отмечает, что количественное, социальное положение этнических групп в каждом регионе, географическое распределение, миграционные процессы, условия жизни населения региона, многообразие культур, факторы стабильности в нем, характер сфер применения языков казахского и других этносов, их функционирования в различных сферах жизни, двуязычие, полиязычие требуют тщательного изучения. Введение в научный оборот термина «Социолингвистический регион» будет способствовать более конкретному социолингвистическому мониторингу языковой ситуации, разработке механизмов развития государственного и других языков в каждом регионе.

Практическая значимость результатов исследования заключается в их применении в вузовской практике при чтении лекций и проведении семинаров по социолингвистике, теории языка, а также специалистами, занимающимися проблемами языковой политики, работниками государственных и местных органов, разрабатывающими и внедряющими в жизнь программы развития государственного и других языков в регионах РК.

Таким образом, опираясь на опыт развития языков в других государствах, учитывая историю языкового развития в полиязычном обществе, необходимо теоретически обосновать и разработать социолингвистические механизмы регулирования языков и научно-практические рекомендации для регионов Казахстана.

Ключевые слова: языковое развитие, социолингвистика, языковая ситуация, социолингвистический регион, методы исследования, факторы, влияющие на развитие языка, языковая политика

SOCIOLINGUISTIC FOUNDATIONS OF LANGUAGE DEVELOPMENT IN THE REGIONAL ASPECT

*Abasilov A.M.¹

¹candidate of philological sciences, acting associate professor, Korkyt Ata
Kyzylorda state University, Kyzylorda, Kazakhstan

¹e-mail: aman_abasilov@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-4660-454X>.

Abstract. The article highlights the sociolinguistic rationale for the regional study of language development, methods and approaches to the study, factors influencing the development of the language in the regions, by analyzing various scientific works of this direction.

The purpose of the article is to identify the theoretical foundations of studying the development of languages in a multilingual society as one of the main problems of sociolinguistics. The scientific and practical significance of the study lies in the differentiation of the territory of modern Kazakhstan into sociolinguistic zones and the development of a mechanism for the development of the state language and other languages, depending on the linguistic situation of each region. The methodology for studying the development of languages in the regional aspect is based on the research of well-known foreign and domestic scientists on language policy, language planning and regulation of language construction in the country as a whole.

The article notes that, although the problem of conducting a scientifically grounded language policy in the country has aroused interest in the linguistic scientific community, it has not yet been fully implemented in the state and political environment. Therefore, the authors of the article note that the quantitative, social position of ethnic groups in each region, geographical distribution, migration processes, living conditions of the population of the region, diversity of cultures, factors of stability in it, the nature of the spheres of application of the languages of Kazakh and other ethnic groups, their functioning in various spheres of life, bilingualism, multilingualism require careful study.

The introduction of the term "Sociolinguistic region" into scientific circulation will contribute to a more specific sociolinguistic monitoring of the language situation, the development of mechanisms for the development of the state and other languages in each region.

The practical significance of the research results lies in their application in university practice when giving lectures and conducting seminars on sociolinguistics, language theory, as well as specialists dealing with problems of language policy, employees of state and local authorities who develop and implement programs for the development of the state and other languages in regions of the RK.

Thus, relying on the experience of the development of languages in other states, taking into account the history of language development in a multilingual society, it is necessary to theoretically substantiate and develop sociolinguistic mechanisms for regulating languages and scientific and practical recommendations for the regions of Kazakhstan.

Key words: language development, sociolinguistics, language situation, sociolinguistic region, research methods, factors influencing the development of language, language policy

Статья поступила 21.11.2021